

Svetovalni delavec in njegova vloga pri integraciji/inkluziji otrok s posebnimi potrebami

Branka Samec, Vrtec Pobrežje, Maribor

Vključevanje otrok s posebnimi potrebami med druge vrstnike omogoča razvoj njihovih zmožnosti, hkrati pa spremljanje in priznavanje drugačnosti in motenj, ki jih spremljajo vse življenje. Obenem daje tako otrokom s posebnimi potrebami pa tudi drugim otrokom in odraslim možnost za razumevanje in spoštovanje vsakega človeka kot enkratnega in vrednega posameznika. V okviru raziskave sem želela preučiti stanje in primerjati delo svetovalnih delavk na področju integracije/inkluzije predšolskih otrok s posebnimi potrebami. Moj namen je bil raziskati organiziranost svetovalne službe v vrtcu, delovne naloge svetovalnih delavk, povezane s področjem dela s predšolskimi otroki s posebnimi potrebami, in razmere za delo, obseg pomoči, ki jo predšolskim otrokom s posebnimi potrebami zagotavljajo specialni pedagogi, usposobljenost vzgojiteljic in pomočnic vzgojiteljic za delo s predšolskimi otroki s posebnimi potrebami, delovanje strokovnega tima v vrtcu in njegovo sestavo, oblike sodelovanja s starši predšolskih otrok s posebnimi potrebami ter zavzetost in pripravljenost svetovalnih delavk za razvoj integracije/inkluzije predšolskih otrok s posebnimi potrebami v vrtcu. Rezultati raziskave so pokazali, da svetovalne delavke najpogosteje sodelujejo z vodstvom vrtca/šole, z vzgojitelji in s pomočniki vzgojiteljev, mobilnim specialnim pedagogom in uspešno sodelujejo v strokovnem timu. Zelo malo svetovalnih delavk neposredno sodeluje pri pomoči otroku s posebnimi potrebami. Vsa znanja s področja dela z otroki s posebnimi potrebami so po njihovem mnenju pomembna in bi jih morali pridobiti že med študijem. S posameznimi nalogami in dejavnostmi s tega področja se pogosteje ukvarjajo svetovalne delavke, zaposlene v samostojnih vrtcih, manj pa tiste, ki delajo v vrtcih v sklopu osnovne šole.

Gljučne besede: svetovalni delavec, integracija, inkluzija, otroci s posebnimi potrebami

Uvod

Sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja so raziskovalci na podlagi novih spoznanj o otrokovem razvoju in učenju v zgodnjem razvojnem obdobju posodobili in rekonceptualizirali t.i. razvojno ustrezno prakso. Različne raziskave in primerjalne analize so pokazale pozitiven učinek vrtca na otrokov razvoj, če se vanj vključujejo vedno mlajši otroci, če v njem preživijo več časa, če je vanj vključenih vedno več otrok s posebnimi potrebami (Marjanovič Umek in Fekonja 2008).

Predšolski otrok sprejema in prevzema vedenjske vzorce, socialne vloge, vrednote in družbene norme, ki so značilne za skupino, v katero je v procesu socializacije vključen. V tem procesu posameznik ponotranji družbene norme, ki postanejo del njegove osebnosti. Govorimo o primarni in sekundarni socializaciji, ki poteka v družini, vrtcu, šoli in družbi nasploh. Otrok se tako vključuje v socialno skupino oziroma družbo.

Predšolska vzgoja poteka v vrtcih, kjer si prizadevamo, da bi zagotavljali in realizirali pogoje za razvoj otrok v spodbudnem in pozitivnem okolju. Eden največjih

izzivov in kriterij kakovosti v vrtcu postaja multikulturalnost, skrb za posameznike in posamezne skupine otrok.

Pojmovanje otrok s posebnimi potrebami ter integracije in inkluzije

V osemdesetih letih prejšnjega stoletja so Angleži »vpeljali termin otroci s posebnimi potrebami« (Opara 2003, 39), ki so ga sprejeli tako v drugih državah kot pri nas, in tako je prišlo do terminološkega poenotenja. »Nastali so nov pojem, nova paradigma, nova predstava in novo bistvo stvari.« Namen novega poimenovanja je bil, da bi opustili usmerjanje v hibo, defekt, saj je v to pojmovanje zajet tudi drugačen del populacije. Želeli so spremeniti razumevanje oseb z drugačnimi potrebami in odnos do njih, brez etiketiranja, stigmatiziranja in diskriminiranja, in tako poudariti, da je treba vsakega posameznika sprejeti kot individualno bitje, in to ne glede na njegove lastnosti. Treba se je usmeriti na človeka kot celoto in iskati njegove pozitivne strani, odkriti, kaj potrebuje, kaj je zanj najbolje, saj ima vsak »pravico biti unikatni, in potrebe posameznika so kriterij za to, kaj je zanj dobro oziroma kaj je zanj slabo« (prav tam).

Eno temeljnih načel, na katerem temelji sistem vzgoje in izobraževanja v Sloveniji, je načelo enakih možnosti. Sistem vzgoje in izobraževanja mora temeljiti na »načelih nediskriminiranja in neizključevanja [...] z upoštevanjem načela inkluzivnega izobraževanja, enakih možnosti, svobode združevanja in osebne rasti za vsakega posameznika« (Sardoč 2006, 10).

Predšolska vzgoja otrok s posebnimi potrebami izhaja iz pravice do vzgoje in izobraževanja vsakega otroka. Usmerjena je k polnemu razvoju otrokove osebnosti in utrjevanju spoštovanja otrokovih pravic in svoboščin, pri tem pa razvija strpnost, prijateljstvo in razumevanje med vsemi udeleženi v vzgojno-izobraževalnem sistemu. V vrtcu ustvarjamo ustrezne razmere za otroke s posebnimi potrebami, kot so različne oblike druženja, igre in učenje z drugimi otroki (Kurikulum za vrtce v prilagojenem programu za predšolske otroke 2006).

Vzgoja in izobraževanje otrok s posebnimi potrebami temelji na ciljih in načelih, določenih v zakonih za posamezno področje vzgoje in izobraževanja. Cilje kurikula praktično izpeljemo z izvedbenim kurikulumom, v katerem so opredeljene specialno-pedagoške metode in oblike dela, ob upoštevanju posebnih potreb otrok.

V *Beli knjigi o vzgoji in izobraževanju* je zapisano, da mora država razvojno drugačnim otrokom in otrokom s posebnimi potrebami omogočiti več možnosti za vzgojo in izobraževanje. S prilagojenimi oblikami in metodami dela jim mora biti zagotovljena večja integracija v splošni izobraževalni sistem. Hkrati s tem naj bi posvetili več pozornosti zmanjševanju stereotipnih prepričanj o drugačnosti in spreminjanju odklonilnega odnosa pri celotni šolski populaciji (Krek 1995).

Prvi korak za uresničitev socialne in psihološke integracije je preprosta, fizična integracija. Cilj socialne in psihološke integracije je, da se otrok/učenec s posebnimi potrebami vključi v skupino kot vsi drugi in da nihče ne doživlja občutka, da je drugačen ali izjemen, ali da se ne znajde v takem položaju. Taka integracija pa je, kot pravi Resman, že inkluzija. Na poti socialnega vključevanja otrok/učencev s posebnimi potrebami se ideja o inkluziji uresničuje preko posameznih etap integracije, na podlagi česar Resman (2003, 70) zaključuje, da inkluzija ne nadomesti integracije. »Integracija in inkluzija sta pojma, ki ju je mogoče uporabljati drugega ob drugem.«

Vloga svetovalne službe pri delu z otroki s posebnimi potrebami v vrtcu

Temeljna naloga svetovalne službe je, da se s svetovalnim odnosom in strokovno avtonomno vključuje v kompleksno reševanje pedagoških, psiholoških in socialnih vprašanj v vrtcu.

Naloga svetovalnih delavcev je svetovalno delo z otroki, ki lahko poteka individualno ali v skupini, svetovalno in posvetovalno delo s starši in s strokovnimi delavci vrtca ter sodelovanje pri organizaciji in načrtovanju dela v vrtcu. Svetovalni delavec opravlja vzgojno-izobraževalno delo, svetovalno delo in naloge samostojno ali pa v sodelovanju z vzgojitelji, vodstvom vrtca in drugimi strokovnimi delavci. Sestavljeno je iz neposrednega svetovanja, posvetovalnih oblik dela, koordiniranja in drugih oblik sodelovanja (Zakon o vrtcih 2005 in ZOFVI 2007).

Pomembno je, da svetovalna služba svoje delo sproti usklajuje s cilji in potrebami vrtca, vzgojiteljev in pomočnikov vzgojiteljev ter staršev, saj se teorija in strategija svetovalne službe le tako lahko dopolnjujeta. Svoj program, kaj delati in kako voditi svetovalno pomoč, si mora izoblikovati vsak svetovalni delavec sam in bo odvisen od njegovih znanj, usposobljenosti, ocene situacije, primera in potreb.

Osnovno orientacijo pri delu svetovalnega delavca predstavljajo določena strokovno-etična načela. V *Programskih smernicah* so ta načela natančno opredeljena, zajeta pa so tudi v *Etičnem kodeksu svetovalnih delavcev v vzgoji in izobraževanju*. »Med najpomembnejša strokovno-etična načela spada načelo zaupnosti, prostovoljnosti in delovanja v dobrobit svetovanca.« (Pečjak 2005, 200.)

L. Vigotski je v defektologiji »razvil znanstveno-teoretični pristop na področju diagnosticiranja, izobraževanja in rehabilitacije otrok z motnjami (t. i. defekti) v telesnem in duševnem razvoju« (Daniels v Schmidt 2001, 34). Ukvarjal se je z aktualnimi problemi današnjega časa. »Bistvo njegovih razlag in teorije defektologije je v interpretaciji, ki pravi, da je najprimernejše tisto učno okolje, v katero je posameznik enakovredno vključen in kjer mu je ponujena možnost polnega sodelovanja, učenja in udejstvovanja.« (Str. 35.)

Svetovalna služba mora otroku s posebnimi potrebami, ki je vključen v oddelek vrtca, zagotoviti neposredno pomoč. Od otrokovih potreb, težav in motenj pa je odvisno, ali bo defektolog oziroma drug strokovnjak delal neposredno z otrokom v oddelku in/ali individualno. Pomoč in svetovanje morata biti zagotovljena tudi vzgojiteljem in pomočnikom vzgojitelja ter staršem (Navodila h kurikulu 2003).

Veliko vlogo pri zagotavljanju pravočasne pomoči, v katero v vrtcu vključimo otroka s posebnimi potrebami, ima zgodnja obravnava. Z zgodnjo obravnavo pomagamo in svetujemo tudi njegovi družini. Tako se približamo otrokom s posebnimi potrebami in staršem ter jim pomagamo stabilizirati družinski položaj, ki je nastal z rojstvom otroka s posebnimi potrebami. Strokovnjak ima dvojno vlogo in razvija dva sistema pomoči – zgodnjo obravnavo otroka s posebnimi potrebami in sodelovanje s starši (Novljan 2004).

Če pri vključevanju otroka s posebnimi potrebami v oddelek vrtca sodeluje samo ena oseba, to ne more biti uspešno. Uspeh lahko prinese timsko delo strokovne skupine, ki sodeluje v procesu vzgoje in izobraževanja otroka s posebnimi potrebami. Naloga njenih članov je, da posredujejo znanja in strategije, ki omogočajo učinkovito delo z otrokom, ter pomagajo pri reševanju težav. Člani tima, ki sodelujejo pri vključevanju otroka s posebnimi potrebami, so lahko stalni ali se vanj vključujejo občasno, kadar je treba reševati posebne težave.

Pomembno je sodelovanje in povezovanje vzgojiteljev in učiteljev, specialnih pedagogov in drugih strokovnih delavcev v vzgojno-izobraževalnem procesu ter sodelovanje s starši. To sodelovanje, ta povezanost »se kaže v večji individualizaciji oziroma notranji diferenciaciji vzgojno-izobraževalnega procesa na vseh ravneh v vrtcu, ob prehodu v šolo in v prvem triletju osnovne šole« (Lebarič, Kobal Grum in Kolenc 2006).

Vsi člani morajo biti pripravljeni na skupno delo, na optimalno sodelovanje in interdisciplinarno izmenjavo mnenj, za dogovor o posameznem primeru, za sprejem odgovornosti, za medsebojno svetovanje, za nenehno strokovno izpopolnjevanje, za prilagajanje (Kavkler 2008).

Program s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo za otroke s posebnimi potrebami

Otroci s posebnimi potrebami se vključujejo v različne programe. V vrtcih poznamo program s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo ter prilagojen program za predšolske otroke, ki poteka v posebnih oddelkih vrtca. Otroke s posebnimi potrebami usmerjamo v programe/enega od programov glede na vrsto in stopnjo primanjkljajev, ovir in motenj (ZUOPP 2007).

Program, v katerem so otroci s posebnimi potrebami integrirani med vrstnike in niso ločeni v druge skupine oziroma oddelke vrtcev in zavodov, se imenuje program za predšolske otroke s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo (Kurikulum za vrtce v prilagojenem programu za predšolske otroke 2006). Vanj so lahko vključeni otroci z lažjimi motnjami v duševnem razvoju, izjemoma tudi otroci z zmernimi motnjami v duševnem razvoju, slepi in slabovidni otroci, gluhi in naglušni, otroci z govorno-jezikovnimi motnjami, gibalno ovirani in dolgotrajno bolni otroci (Pravilnik o organizaciji in načinu dela komisij 2003).

Otrokom, ki so vključeni v program s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo, se glede na »vrsto in stopnjo primanjkljaja, ovire oziroma motnje lahko prilagodi organizacija in način izvajanja programa za predšolske otroke ter zagotovi dodatna strokovna pomoč«. Treba jim je prilagoditi prostor in pripomočke. Gibalno oviranim otrokom lahko za zagotavljanje fizične pomoči dodelijo spremljevalca (ZUOPP 2007).

Vodstveni delavci in ravnatelji vrtcev so v prilagojenem izvajanju kurikula za otroke s posebnimi potrebami zelo pomembni. S pozitivno naravnostjo morajo pomagati pri iskanju različnih poti in možnosti za čim bolj kakovostno vzgojo otrok s posebnimi potrebami (Navodila h kurikulu 2007).

Postopek usmeritve otrok s posebnimi potrebami

Usmerjanje otrok s posebnimi potrebami v ustrezne programe vzgoje in izobraževanja določa Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami; tako naj bi zagotovili premik poudarka z vrste in stopnje motnje posameznika na njegove sposobnosti. Postopek usmerjanja vodijo organizacijske enote Zavoda Republike Slovenije za šolstvo. Otroka je treba usmeriti v zanj najustreznejši program. Pri tem je treba upoštevati raven razvoja, ki jo je dosegel otrok, njegovo zmožnost za učenje in doseganje standardov znanja, etiologijo in prognozo. To je treba upoštevati glede na otrokove primanjkljaje, ovire oziroma motnje. Upoštevati moramo tudi kriterije za

opredelitev vrste in stopnje primanjkljajev oziroma motenj otrok s posebnimi potrebami. Kadar potrebuje otrok za razvoj svojih sposobnosti ustrezen program in strokovno pomoč, se uvede postopek usmerjanja otroka s posebnimi potrebami (ZUOPP 2007).

Dodatna strokovna pomoč

Z odločbo o usmeritvi se otrokom določi strokovna pomoč največ tri ure tedensko. Za slepe in slabovidne otroke se lahko določi še ena dodatna ura tedensko. V odločbi o usmeritvi komisija za usmerjanje na podlagi strokovnega mnenja določi razmerje ur dodatne strokovne pomoči, ki se nanaša na premagovanje primanjkljajev, ovir oziroma motenj, in tiste strokovne pomoči, ki se nanaša na učno pomoč. Določi način izvajanja, ki je lahko individualen ali pa poteka v posebni skupini, v oddelku ali zunaj njega, lahko delno tudi v oddelku in delno zunaj njega, in kdo bo izvajalec dodatne strokovne pomoči (Pravilnik o dodatni strokovni pomoči 2006).

Mobilni specialni pedagog dela z otrokom na različne načine, glede na potrebe in interese otroka s posebnimi potrebami. Del dodatne strokovne pomoči mora potekati zunaj oddelka. Pomembno pa je, da mobilni specialni pedagog otroka ne odpelje sredi izvajanja dejavnosti, da njegova igra ali dejavnost nista prekinjeni, da otrok ne čuti dodatne obremenitve. Pomoč mora biti izpeljana tako, da igra ali dejavnost v oddelku potekata nemoteno oziroma se lahko nadaljujeta. Vzgojitelj in drugi odrasli morajo otroku ob vrnitvi v oddelk pomagati, da se čim hitreje in brez stisk vključi v dejavnosti v oddelku (Navodila h kurikulu 2003).

Individualizirani program

Individualizirani program pripravijo timsko, za vsakega otroka s posebnimi potrebami posebej in skupaj s starši. Pri oblikovanju individualiziranega programa sodelujejo vsi, ki delajo z otrokom, vsak na svojem strokovnem področju. Gre za sintezo posameznih informacij. Priprava kakovostnega individualiziranega programa mora upoštevati otrokove primanjkljaje, pa tudi sposobnosti. Pri njej sodelujejo tudi otrokovi starši. Med šolskim letom je treba individualizirani program prilagajati otrokovemu napredku in razvoju in ob koncu šolskega leta preveriti, ali je bil ustrezen, ter pripraviti individualizirani program za naslednje šolsko leto.

Individualizirani program temelji na Kurikulu za vrtce, ob upoštevanju specialpedagoške metodike in didaktike. Po strokovnih priporočilih mora vsebovati splošne podatke, oceno otrokovega funkcioniranja, cilje, naloge članov strokovne skupine, način izvajanja individualiziranega programa, evalvacijo programa in otrokovega napredka idr. (ZUOPP 2007). Z individualiziranim programom želimo razviti polni psihofizični potencial vsakega otroka, oblikovati pozitivna stališča do otrok s posebnimi potrebami, do inkluzije, do timskega načrtovanja; vanj je vključeno strokovno usposabljanje strokovnih delavk za sistematično opazovanje otrok, za načrtovanje, izvajanje in evalvacijo individualiziranega programa. Pri njegovem izvajanju moramo upoštevati izvedbeni kurikulum vrtca in oddelka, v katerem je otrok s posebnimi potrebam (Navodila h kurikulu 2003).

Pomembno je, da je individualizirani program pregleden, uresničljiv, pripravljen za posameznega otroka, merljiv, razvojno naravn in fleksibilen in da otroku omogoča napredek.

Partnersko sodelovanje s starši

Sodelovanje in skupno prizadevanje vrtca in staršev ima velik vpliv za otrokov razvoj in učenje. Vrtec in starši si morajo v skrbi za otroka prizadevati deliti odgovornost, vire moči in kompetence. Partnersko sodelovanje mora biti najprej namenjeno pomoči otroku, pomaga pa tudi vzgojiteljem in staršem, da spreminjajo oziroma izboljšujejo svoj odnos do njega. Če bi radi s starši vzpostavili ploden sodelovalni odnos, jih moramo resnično sprejeti kot enakovredne partnerje – spoštovati moramo njihova mnenja, doživljanje in ravnanje (Navodila h kurikulu 2003). Dobri strokovnjaki in terapevti se staršem najbolj približajo tako, da jim znajo razložiti, kaj je z otrokom narobe, in jim ponuditi vso človeško podporo ob sprejemanju prizadetosti. Pomagati jim morajo, da bodo imeli svojega otroka radi (Kraljič 2006). Starše sproti obveščamo o otrokovem počutju, o njegovem napredku, ki ga opazimo, poudarjamo otrokove pozitivne lastnosti. Opozarjamo jih na prekomerno učenje otroka, svetujemo jim, katere igre naj se igra otrok sam ali z njimi doma, kaj naj z otrokom delajo, vendar je pomembno, da ne delajo namesto njega, saj bodo otroka le tako spodbujali k lastni dejavnosti (Navodila h kurikulu 2003).

»Cilj dela s starši je, da jih strokovnjaki naučijo živeti z otrokom s posebnimi potrebami, ne pa da bi iz njih naredili še boljše starše.« (Novljan 2004, 13.) Starši si morajo vzeti tudi čas zase, za partnerja in za druge člane družine, sorodnike in prijatelje, ne smejo se zapreti vase, ker to njihovo stisko še povečuje.

Raziskava o delu svetovalnih delavk z otroki s posebnimi potrebami v vrtcu Namen raziskave in metodologija

Namen raziskave je bil preučiti stanje in primerjati delo svetovalnih delavk na področju integracije/inkluzije predšolskih otrok s posebnimi potrebami: organiziranost svetovalne službe v vrtcu; delovne naloge svetovalnih delavk, povezane s področjem dela s predšolskimi otroki s posebnimi potrebami, in razmere za delo; obseg pomoči, ki jo specialni pedagogi zagotavljajo predšolskim otrokom s posebnimi potrebami; usposobljenost vzgojiteljic za delo s predšolskimi otroki s posebnimi potrebami; delovanje strokovnega tima v vrtcu in sestavo članov tima; oblike sodelovanja s starši predšolskih otrok s posebnimi potrebami; zavzetost in pripravljenost svetovalnih delavk za razvoj integracije/inkluzije predšolskih otrok s posebnimi potrebami v vrtcu. Ugotoviti smo nameravali tudi razlike med posameznimi trditvami glede na dolžino delovne dobe svetovalnih delavk in status vrtca, v katerem so zaposlene.

V empiričnem delu raziskave smo uporabili deskriptivno in kavzalno-eksperimentalno metodo. Podatke za empirično raziskavo smo pridobili z anketnim vprašalnikom, ki je bil apliciran na reprezentativnem vzorcu 57 svetovalnih delavk, zaposlenih v severovzhodni Sloveniji. Anketni vprašalnik je bil sestavljen iz osemnajstih vprašanj. Anketirance so odgovarjale na vprašanje odprtega tipa, vprašanja z možnostjo večkratne izbire odgovorov in vprašanja z možnostjo strinjanja na pet- in tristopenjski lestvici. Podatke smo računalniško obdelali s programom SPSS. Za vsak odgovor smo določili kodo glede na njegovo povezanost, nato smo jih uredili v tabele s prikazom števil (f) in strukturnih odstotkov ($f\%$). Za preizkus obstoja odvisnih zvez med odvisnimi in neodvisnimi spremenljivkami smo uporabili preizkus χ^2 .

Rezultati in interpretacija

Analiza organiziranosti svetovalne službe v vrtcu

Na podlagi pokazateljev je moč ugotoviti, da svetovalne delavke, razen v dveh primerih, delajo same. Rezultat je bil pričakovan, saj je z zakonom določeno, da je na približno 500 otrok zaposlen le en svetovalni delavec. Število otrok bi morali zmanjšati, predvsem pa upoštevati število tistih z odločbo in seveda dejstvo, da se družbene razmere spreminjajo. Vse več je zanemarjenih in trpinčenih otrok, agresivnega vedenja pri otrocih, prisotna je problematika Romov, ki se sicer počasi rešuje, idr. Svetovalne delavke v glavnem vse naloge, ki so opredeljene v Programskih smernicah, opravljajo zelo pogosto. Najpogosteje sodelujejo z vodstvom vrtca/šole (61,4 %), kar dokazuje potrebo po sodelovanju. Zanimivo je, da so rezultati v raziskavi iz leta 2006 (Matkovič 2006) obratni, saj se je takrat za sodelovanje z vodstvom vrtca odločalo malo svetovalnih delavk. Do spremembe je verjetno prišlo zaradi tega, ker se je pokazala potreba po večjem sodelovanju; to je pričakovano, saj morajo svetovalni delavci skupaj z vodstvom načrtovati in uresničevati naloge, ki so povezane z vrtcem/šolo, da delo poteka usklajeno in da so udeleženci zadovoljni. Svetovalne delavke zelo pogosto svetujejo vzgojiteljem in njihovim pomočnikom in sodelujejo z njimi (52,6 %). Sodelovanje je potrebno, saj ravno vzgojitelji in pomočniki vzgojiteljev največ časa preživijo z otroki; zelo malo svetovalnih delavk dela neposredno z otroki, saj jih manj kot polovica sprejema in uvaja otroke v vrtec (28,1 %). Delajo pa to pogosteje tiste, ki so zaposlene do 5 let, kar je morda odraz tega, da v začetku svoje poklicne dejavnosti v vrtcu še ne opravljajo toliko drugih nalog. Višji je tudi odstotek svetovalnih delavk, zaposlenih v samostojnih vrtcih, kar je verjetno posledica tega, da so prisotne pri vpisu otrok v vrtec; svetovalne delavke, zaposlene v vrtcih v sklopu osnovnih šol, pa delajo za vrtec in šolo in jim za to zmanjka časa. Kljub temu gre verjetno v glavnem za sprejem otrok in ne toliko za samo uvajanje. Sodelovanje z mobilnim specialnim pedagogom (52,6 %) in vključevanje otrok s posebnimi potrebami (49,1 %) je tudi med pogostejšimi nalogami, kar je povezano z integracijo/inkluzijo, ki poteka v vrtcih. Tudi pri sodelovanju s strokovnimi delavci iz zunanjih ustanov je najvišji ravno delež sodelovanja z mobilnim specialnim pedagogom (47,4 %). V vrtcih, kjer so anketirane svetovalne delavke zaposlene, je vključenih največ otrok z govorno-jezikovnimi motnjami, zato je razumljiv višji delež sodelovanja z logopedom (24,6 %).

Pri preverjanju razlik med svetovalnimi delavkami, zaposlenimi do 5 let, tistimi, zaposlenimi od 5 do 10 let, in tistimi, ki so zaposlene več kot 10 let, se statistično pomembne razlike pokažejo pri trditvi »Sprejem in uvajanje otrok v vrtec« ($P = 0,020$) in trditvi »Sodelovanje s strokovnimi delavci iz ustreznih zunanjih ustanov« ($P = 0,030$). Obe nalogi namreč zelo pogosto opravljajo svetovalne delavke, zaposlene več kot 10 let. Prav tako se pokaže statistično pomembna razlika pri trditvi »Sodelovanje z logopedom« ($P = 0,041$), saj z njim najpogosteje sodelujejo svetovalne delavke, zaposlene med 5 in 10 let.

Med svetovalnimi delavkami, zaposlenimi v samostojnih vrtcih, in tistimi, ki so zaposlene v vrtcih pri osnovnih šolah, se statistično pomembne razlike pokažejo pri trditvah »Sprejem in uvajanje otrok v vrtec« ($P = 0,011$) in »Sodelovanje s socialnim delavcem« ($P = 0,011$). Obe nalogi najpogosteje opravljajo tiste, ki delajo v samostojnih vrtcih.

Analiza nalog, povezanih s področjem dela z otroki s posebnimi potrebami, ki jih opravljajo svetovalne delavke, in razmer za delo

Ugotavljam, da zelo malo svetovalnih delavk sodeluje pri neposredni pomoči otroku s posebnimi potrebami (12,3 %). Omenjena spoznanja je moč povezati s tistimi iz prejšnjega poglavja, saj je delo z otroki po pogostosti uvrščeno na zadnje mesto. Zanimivo je, da je odstotek tako nizek ne glede na delovno dobo in status vrtca, v katerem so svetovalne delavke zaposlene. Neposredna pomoč otroku s posebnimi potrebami je opredeljena tudi v Programskih smernicah za svetovalne delavke, vendar je povezana z delom vzgojiteljev in pomočnikov vzgojiteljev in poteka v sodelovanju z mobilnim specialnim pedagogom. Le 30 % svetovalnih delavk, zaposlenih do 5 let, zelo pogosto vodi strokovno skupino, zaposlene med 5 in 10 leti jo vodijo v 87,5 %, tiste, zaposlene nad 10 let, pa v 66,7 % primerov. Tudi pri vodenju osebnih map otrok s posebnimi potrebami je delež med zaposlenimi do 5 let nekoliko nižji (55 %), svetovalne delavke, zaposlene od 5 do 10 let, jih vodijo zelo pogosto (68,8 %), tiste, ki so zaposlene nad 10 let, pa še pogosteje (76,2 %). Razlike glede na status vrtca niso opazne.

Da so zagotovljeni pogoji za ustrezno delo, meni 58,3 % svetovalnih delavk, zaposlenih v samostojnih vrtcih, in le 36,4 % tistih, ki delajo v vrtcih pri osnovnih šolah.

Pri preverjanju razlik med svetovalnimi delavkami, zaposlenimi do 5 let, tistimi, ki so zaposlene med 5 in 10 let, in tistimi, ki delajo več kot 10 let, se statistično pomembne razlike pokažejo pri trditvah »Vodenje strokovne skupine« ($P = 0,009$) in »Koordiniranje dela z mobilnim specialnim pedagogom« ($P = 0,043$). Obe nalogi manj pogosto opravljajo svetovalne delavke, zaposlene do 5 let.

Med svetovalnimi delavkami, zaposlenimi v samostojnih vrtcih, in tistimi, ki delajo v vrtcih pri osnovnih šolah, se statistično pomembne razlike pokažejo pri trditvah »Vodenje osebnih map otrok s posebnimi potrebami« ($P = 0,021$) in »Svetovanje staršem in usmerjanje pri iskanju strokovne pomoči« ($P = 0,016$). Obe nalogi najpogosteje opravljajo v samostojnih vrtcih.

Analiza obsega pomoči predšolskim otrokom s posebnimi potrebami, ki jo zagotavljajo mobilni specialni pedagogi

Na podlagi analize je moč ugotoviti, da je v izvajanju dodatne strokovne pomoči skoraj v vseh vrtcih vključen mobilni specialni pedagog (82,5 %). Največkrat posameznemu otroku zagotavlja dodatno pomoč tri ure (72,3 %), kar je vezano na odločbo in ni toliko odvisno od zaposlenih svetovalnih delavk.

Veliko mobilnih specialnih pedagogov zagotavlja pomoč otroku v obliki individualnega dela v posebnem prostoru (97,9 %), kar otroku omogoča večjo pozornost in več možnosti za napredek, ki naj bi ga dosegel. Velik je tudi delež pomoči, ki jo mobilni specialni pedagog izvaja v manjši skupini, v kateri je otrok s posebnimi potrebami le eden od udeležencev (46,8 %). To je pozitivno, saj je pomembno, da otrok izkusi tako zmago kot poraz, da je uspešen, da včasih tudi ni in je to kdo drug, saj vemo, da starši otrokom popuščajo in jim prevečkrat dovoljujejo zmagovati; to velja tako za tiste starše, ki imajo zdravega otroka, kot za tiste, ki imajo otroka s posebnimi potrebami. Vendar s tem otroku ne pomagajo, saj se mora naučiti tudi izgubljati, kar je del življenja vsakega posameznika.

Pri preverjanju razlik pri zagotavljanju dodatne strokovne pomoči v primerih,

ko so svetovalne delavke zaposlene v samostojnih vrtcih, in v primerih, ko delajo v vrtcih pri osnovnih šolah, se statistično pomembne razlike pokažejo pri trditvi »Vključitev mobilnega specialnega pedagoga v izvajanje dodatne strokovne pomoči« ($P = 0,024$). Mobilni specialni pedagog jo najpogosteje izvaja tam, kjer so svetovalne delavke zaposlene v samostojnih vrtcih. Glede načinov izvajanja dodatne strokovne pomoči mobilnega specialnega pedagoga v primerih, ko so svetovalne delavke zaposlene do 5 let, med 5 in 10 let in nad 10 let, pa se statistično pomembne razlike pokažejo pri načinu izvajanja dodatne strokovne pomoči oziroma pri trditvi »Dela v manjši skupini otrok, v kateri je otrok s posebnimi potrebami le eden od udeležencev« ($P = 0,022$). Ta način izvajanja manjkrat uporabljajo tam, kjer so svetovalne delavke zaposlene do 5 let.

Analiza usposobljenosti vzgojiteljev za delo s predšolskimi otroki s posebnimi potrebami

Velika večina svetovalnih delavk pozitivno ocenjuje ustrezno znanje vzgojiteljev in pomočnikov vzgojiteljev, saj opažajo napredek in ugotavljajo, da se znajo odzivati na potrebe posameznega otroka (64,9 %), znajo prikazati pozitivne učinke integracije staršem otrok s posebnimi potrebami in staršem zdravih otrok (64,9 %) ter ustrezno načrtujejo dejavnosti, ki omogočajo razvijanje socialnih veščin med vsemi otroki v skupini (61,4 %), in se osebno dovolj angažirajo, da bi pridobili potrebna znanja (50,9 %). Vse te naloge se bolj ali manj neposredno vežejo na same otroke, s katerimi vzgojitelji in pomočniki vzgojiteljev vsak dan delajo. Po mnenju svetovalnih delavk vzgojitelji in pomočniki vzgojiteljev niso dobili dovolj znanj za delo z otroki s posebnimi potrebami (75,4 %), značilnosti težav teh otrok pa poznajo le delno (54,4 %). Takšno mnenje bolj prevladuje pri delavkah, ki so zaposlene do 5 let. Vzgojitelji v primerjavi s pomočniki vzgojiteljev dobijo nekaj več znanj, saj večinoma študirajo na slovenskih pedagoških fakultetah, pomočniki vzgojiteljev, ki so pred tem zaključili določeno srednjo šolo in si pridobili dokvalifikacijo, pa imajo tovrstnega znanja zelo malo. Skoraj polovica svetovalnih delavk (45,6 %) meni, da imajo vzgojitelji in njihovi pomočniki premalo pomoči strokovnjakov. To vsekakor ni ustrezno, saj je delo z otroki s posebnimi potrebami zelo zahtevno in bi bilo vanj nujno vključiti še druge strokovnjake. Morda bi svetovalne delavke rade opozorile na to, da ni dovolj pomoči strokovnjakov od zunaj, da tudi same nimajo dovolj časa, da bi svetovale vzgojiteljem in pomočnikom vzgojiteljev in sodelovale z njimi.

Pri preverjanju razlik med mnenji svetovalnih delavk, zaposlenih do 5 let, tistih, zaposlenih med 5 in 10 let, in tistih, ki delajo več kot 10 let, se statistično pomembne razlike pokažejo pri trditvi »Dovolj dobro poznajo značilnosti težav otrok s posebnimi potrebami« ($P = 0,014$). Svetovalne delavke, zaposlene do 5 let, pogosteje menijo, da jih ne poznajo dovolj dobro.

Analiza delovanja strokovnega tima v vrtcu in sestava članov tima

Na podlagi pokazateljev v večini vrtcev (80,7 %) sestavljajo tim ravnatelj ali njegov pomočnik, svetovalni delavec, vzgojitelj, pomočnik vzgojitelja, mobilni specialni pedagog in starši, kar niti ni presenetljivo, če vemo, da je delo z otroki zelo zahtevno in terja veliko naporov, ki so lažje premagljivi in prinesejo večje uspehe, kadar se povezujejo strokovnjaki z različnih področij in starši. Strokovna skupina

se sestane največkrat po potrebi (47,4 %), kar kaže na medsebojno povezanost in fleksibilnost. Anketiranke ocenjujejo, da vse naloge, ki so povezane z individualnim izvajanjem dela in z vključevanjem strokovnjakov v timsko delo, opravljajo zelo pogosto. Delo poteka po smernicah in zakonodaji, ki je predpisana za otroke s posebnimi potrebami.

Pri preverjanju razlik med odgovori svetovalnih delavk, zaposlenih v samostojnih vrtcih, in tistih, ki so zaposlene v vrtcih pri osnovnih šolah, se statistično pomembne razlike pokažejo pri sestavi članov tima oziroma pri trditvi »Tim sestavljajo ravnatelj oz. njegov pomočnik, svetovalni delavec, vzgojitelj, pomočnik vzgojitelja, mobilni specialni pedagog in starši« ($P = 0,023$). Strokovne skupine v omenjeni sestavi so pogostejše v vrtcih, ki delujejo v sklopu osnovne šole. Med odgovori svetovalnih delavk, zaposlenih do 5 let, tistih, ki so zaposlene med 5 in 10 let, in tistih, ki delo opravljajo več kot 10 let, se statistično pomembne razlike pokažejo pri pogostosti srečanj strokovne skupine ($P = 0,014$). Strokovna skupina se največkrat po potrebi sestane v vrtcih, kjer so svetovalne delavke zaposlene nad 10 let. Statistično pomembne razlike se pokažejo tudi pri stališču »Svetovalna delavka sodeluje v timu kot enakovreden član skupine« ($P = 0,003$). Vse svetovalne delavke, zaposlene med 5 in 10 let, zelo pogosto sodelujejo v timu kot enakovredne članice.

Analiza oblik sodelovanja s starši predšolskih otrok s posebnimi potrebami

S starši največkrat sodelujejo na timskih sestankih za pripravo individualiziranega programa za otroka (94,7 %). Veliko svetovalnih delavk kot obliko sodelovanja uporablja pogovore na željo in pobudo staršev otrok s posebnimi potrebami (87,7 %), kar dokazuje, da so pripravljene zagotoviti pomoč, ko jo starši potrebujejo, saj tako gradijo tudi medsebojno zaupanje. S starši manj sodelujejo svetovalne delavke, zaposlene do 5 let. Delavke z manj delovnimi izkušnjami težje organizirajo delavnice za starše in otroke, več pa omenjena skupina delavk organizira pogovornih ur v vrtcu, kar velja tudi za zaposlene nad 10 let, manj pa to obliko dela izvajajo svetovalne delavke, zaposlene med 5 in 10 leti.

Pri preverjanju razlik med svetovalnimi delavkami, zaposlenimi do 5 let, tistimi, ki so zaposlene od 5 in 10 let, in tistimi, ki delajo več kot 10 let, se statistično pomembne razlike pokažejo pri obliki sodelovanja oziroma pri trditvi »Delavnice za starše in otroke« ($P = 0,029$). To obliko sodelovanja najpogosteje izvajajo svetovalne delavke, zaposlene med 5 in 10 let.

Analiza zavzetosti in pripravljenosti svetovalnih delavk za razvoj integracije/inkluzije predšolskih otrok s posebnimi potrebami

Več kot polovica svetovalnih delavk (64,9 %) meni, da vzgojitelji in pomočniki vzgojiteljev v vrtcu, kjer so zaposlene, uspešno razvijajo pozitivno stališče do različnosti in drugačnosti, kar je ena od ključnih nalog v Navodilih h kurikulu. To dokazuje, da se svetovalne delavke zavedajo, da imajo pri uspešnem vključevanju otrok s posebnimi potrebami v vrtec ključno vlogo vzgojitelji in pomočniki vzgojiteljev, saj otrok največ časa preživi prav z njimi. Uspešno integracijo/inkluzijo dosežemo tudi ob sodelovanju s starši (57,9 %). Kakor že večkrat so tudi na tem področju kot premalo uresničeno nalogo omenile pomoč otroku s posebnimi potrebami (36,8 %). Z didaktičnimi sredstvi, opremo in pripomočki, ki so na voljo za otroke s

posebnimi potrebami, so bolj zadovoljne svetovalne delavke v samostojnih vrtcih. Svoje znanje izpopolnjujejo z branjem strokovnih člankov in literature (89,5 %), z udeležbo na seminarjih (82,4 %), kjer dobivajo nove smernice, pomembne za delo z otroki s posebnimi potrebami. Izkušnje si izmenjujejo in si pridobivajo nove na srečanjih timov svetovalnih delavk (68,4 %). Najpomembnejše vsebine, ki bi jih morale pridobiti med študijem, so vsa znanja, ki se navezujejo na otroke s posebnimi potrebami. To so praktične oblike dela (89,5 %), poznavanje značilnosti otrok (66,7 %), prepoznavanje in odkrivanje otrok s posebnimi potrebami (64,9 %), oblikovanje individualiziranih programov (54,4 %), timsko delo na področju dela z otroki s posebnimi potrebami (52,6 %) in tudi delo s starši teh otrok (52,6 %).

Pri preverjanju razlik med svetovalnimi delavkami, zaposlenimi v samostojnih vrtcih, in tistimi, ki delajo v vrtcih pri osnovnih šolah, se statistično pomembne razlike pokažejo pri trditvi, s katero so ocenjevale v času študija pridobljena »Znanja na področju integracije/inkluzije« ($P = 0,037$). Da je to znanje zelo pomembno, najpogosteje menijo svetovalne delavke, zaposlene v vrtcih v sklopu osnovnih šol.

Povzetek rezultatov raziskave

Svetovalna služba v severovzhodni Sloveniji je organizirana tako, da je v njej zaposlena največkrat ena svetovalna delavka. Med nalogami, ki so opredeljene v *Programskih smernicah*, več kot polovica svetovalnih delavk najpogosteje opravlja naloge sodelovanja z vodstvom vrtca/šole, z vzgojitelji in pomočniki vzgojiteljev in z mobilnim specialnim pedagogom. Najmanj svetovalne delavke sprejemajo in uvažajo otroke v vrtec ter razvijajo pozitivne medsebojne odnose. V *Programskih smernicah* je zapisano, da neposredno delo z otroki lahko koordinirajo v sodelovanju s starši in vzgojitelji, zato rezultat ni presenetljiv. Najpogosteje sodelujejo z mobilnim specialnim pedagogom, kar je bilo pričakovano, saj ta otrokom po odločbi zagotavlja dodatno strokovno pomoč.

Pri nalogah, ki so povezane z delom z otroki s posebnimi potrebami, svetovalne delavke zelo pogosto vodijo osebne mape otrok s posebnimi potrebami, sodelujejo pri pripravi individualiziranega programa, vodijo strokovno skupino ter usklajujejo delo z mobilnim specialnim pedagogom, najmanj pogosto pa opravljajo naloge, neposredno vezane na otroka. Dobra polovica svetovalnih delavk meni, da imajo v vrtcu, kjer so zaposlene, delno zagotovljene pogoje za uspešno vključitev otrok s posebnimi potrebami v redne skupine.

Mobilni specialni pedagog se vključuje v izvajanje dodatne strokovne pomoči v skoraj vseh vrtcih. Največkrat zagotavlja pomoč posameznemu otroku trikrat na teden, kar je določeno z odločbo za posameznega otroka. Dodatno strokovno pomoč izvaja v obliki individualnega dela z otrokom v posebnem prostoru, čeprav delajo tudi v manjših skupinah in igralnici v mirnem kotičku.

Po mnenju svetovalnih delavk vzgojitelji in pomočniki vzgojiteljev opazijo napredek in se znajo odzivati na potrebe posameznega otroka, staršem otrok s posebnimi potrebami in staršem zdravih otrok znajo prikazati pozitivne učinke inkluzije, znajo ustrezno načrtovati dejavnosti, ki omogočajo razvijanje socialnih veščin med vsemi otroki v skupini, in se osebno dovolj angažirajo za pridobitev znanj, ki jih potrebujejo. Največkrat gre za naloge, ki so vezane na delo z otroki in starši in jih svetovalne delavke manjkrat opravljajo. Kakor kažejo rezultati, dobijo vzgojitelji in pomočniki vzgojitelja med študijem premalo znanj o značilnostih otrok s

posebnimi potrebami in za delo z njimi. Opaziti je tudi premalo celostnega dela. Zavodi, šole in ustanove za otroke s posebnimi potrebami se pri delu premalo povezujejo in dopolnjujejo, spoznanj in izkušenj si največkrat ne izmenjujejo ali jih ne nadgrajujejo.

Člani strokovnega tima so najpogosteje ravnatelj oziroma pomočnik ravnatelja, svetovalni delavec, vzgojitelj, pomočnik vzgojitelja, mobilni specialni pedagog in starši. Skupina se največkrat sestane po potrebi, kar je odvisno od njenega vodje in predvsem od motenj, težav, posebnih potreb otroka, zaradi katerega se skupina sestaja. Strokovnjaki zelo pogosto opravljajo vse naloge, vezane na individualno delo in celotno delo tima. To je pomemben podatek, na osnovi katerega lahko sklepamo, da so odgovorni in se zavedajo, da je vsak član zaradi svoje strokovnosti pomemben člen, ki je lahko učinkovit le ob sodelovanju z drugimi.

Sodelovanje s starši otrok s posebnimi potrebami najpogosteje poteka v obliki timskih sestankov za pripravo individualiziranega programa. V večini vrtcev so člani tima tudi starši. Pogosta oblika sodelovanja so tudi pogovori na željo in pobudo staršev.

Svetovalne delavke se usposabljujejo in si pridobivajo znanja na različne načine, saj le tako lahko sledijo novostim na tem področju. Menijo, da so vsa znanja s področja dela z otroki s posebnimi potrebami pomembna in bi jih morali pridobiti že med študijem. Ocenjujejo, da gre za znanja, ki pomembno prispevajo k razvoju integracije/inkluzije.

Rezultati potrjujejo, da je vloga svetovalnih delavcev na področju vključevanja predšolskih otrok s posebnimi potrebami zelo pomembna. Pri delu z njimi dajejo prednost posrednim načinom dela, kot sta svetovanje in sodelovanje, ki ga izvajajo vzgojitelji in pomočniki vzgojiteljev ter starši. Povezujejo se z vodstvom vrtca/šole in z zunanjimi strokovnjaki, predvsem z mobilnim specialnim pedagogom, ter uspešno sodelujejo v timu skupaj z drugimi strokovnjaki. Ponavadi so v vlogi tistih, ki delo koordinirajo. Izstopa pa podatek, da se svetovalne delavke s posameznimi nalogami in dejavnostmi nekoliko pogosteje ukvarjajo v samostojnih vrtcih kot v vrtcih v sklopu osnovnih šol, kar je verjetno posledica dvojega dela, ki ga opravljajo.

Sklep

Vpogled v delo svetovalnih delavk pri integraciji/inkluziji otrok s posebnimi potrebami kaže, da so njihove naloge zahtevne in kompleksne.

Zaradi obsega del in nalog jim pogosto zmanjkuje časa za naloge, ki so za kakovostno izvajanje integracije/inkluzije v vrtcu zelo pomembne. Programske smernice za delo svetovalnih delavk narekujejo več posrednega kot neposrednega dela z otroki. Svetovalne delavke bi z neposrednim delom z otroki s posebnimi potrebami lahko vzgojiteljem in pomočnikom vzgojiteljev zagotovile več pomoči. Prav tako bi lahko v vrtcih z razvojnimi oddelki več pozornosti namenile tudi sodelovanju in povezovanju med oddelki, ki izvajajo program za predšolske otroke s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo, in oddelki s prilagojenim programom. Za uspešno inkluzijo vseh otrok s posebnimi potrebami in drugih otrok je namreč potrebna socialna integracija v širše okolje. Tako bi se vzgojiteljice lahko seznanile tudi s primeri dobre prakse pri delu z otroki s posebnimi potrebami in bi jih lahko prenesle v redne skupine vrtca.

Ker se potrebe otrok, staršev in strokovnih delavcev v praksi hitro spreminjajo, s tem pa se spreminja tudi delo svetovalnih delavcev, bi bilo treba določene naloge preoblikovati ali na novo opredeliti, vendar najprej v *Programskih smernicah*, ki predstavljajo izhodišče za delo svetovalne službe. Še prej pa je treba svetovalnim delavcem, ki se srečujejo z integracijo/inkluzijo predšolskih otrok s posebnimi potrebami, zagotoviti ustrezne razmere za delo.

Literatura

- Kavkler, M. 2008. Uresničevanje inkluzivne vzgoje v praksi in izobraževanja v šolski praksi. V *Razvoj inkluzivne vzgoje in izobraževanja: izbrana poglavja v pomoč šolskim timom*, ur. M. Kavkler, 57–93. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Kraljič, D. 2006. Otroci s posebnimi potrebami ... Ali o kovačevi kobili. V *Otroci s posebnimi potrebami: integracija in inkluzija*, ur. B. Založnik, 29–33. Nova Gorica: Educa.
- Krek, J. 1995. *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za izobraževanje in šport.
- Kurikulum za vrtce: predšolska vzgoja v vrtcih. 1999. Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana.
- Kurikulum za vrtce: v prilagojenem programu za predšolske otroke. 2006. Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana.
- Lebarič, N., D. Kobal Grum in J. Kolenc. 2006. *Socialna integracija otrok s posebnimi potrebami*. Radovljica: Didakta.
- Marjanovič Umek, L., in U. Fekonja Peklaj. 2008. *Sodoben vrtec: možnosti za otrokov razvoj in zgodnje učenje*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Matkovič, S. 2006. Svetovalno delo v vrtcih. [Http://www.skupnostvrtcev.si/smenizc.html](http://www.skupnostvrtcev.si/smenizc.html).
- Navodila h kurikulumu za vrtce v programih s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo za otroke s posebnimi potrebami. 2003. Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana.
- Novljan, E. 2004. *Sodelovanje s starši otrok s posebnimi potrebami pri zgodnji obravnavi*. Ljubljana: Sožitje.
- Opara, B. 2003. Otroci s posebnimi potrebami so del celotnega sistema vzgoje in izobraževanja. *Sodobna pedagogika* 54 (posebna izdaja): 36–51.
- Pečjak, S. 2005. *Šolsko psihološko svetovanje*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Pravilnik o dodatni strokovni in fizični pomoči za otroke in mladostnike s posebnimi potrebami. *Uradni list Republike Slovenije*, št. 25/2006, 60/2006, 8/2008.
- Pravilnik o organizaciji in načinu dela komisij za usmerjanje otrok s posebnimi potrebami ter o kriterijih za opredelitev vrste in stopnje primanjkljajev, ovir oziroma motenih otrok s posebnimi potrebami. *Uradni list Republike Slovenije*, št. 54/2003, 25/2006, 23/2007, 8/2008.
- Resman, M. 2003. Integracija/inkluzija med zamisljivo in uresničevanjem. *Sodobna pedagogika* 54 (posebna izdaja): 64–83.
- Sardoč, M. 2006. Pravice otrok s posebnimi potrebami do inkluzivnega izobraževanja. V *Otroci s posebnimi potrebami: integracija in inkluzija*, ur. B. Založnik, 9–14. Nova Gorica: Educa.

- Schmidt, M. 2001. *Socialna integracija otrok s posebnimi potrebami v osnovno šolo*. Maribor: Pedagoška fakulteta Maribor.
- Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja (uradno prečiščeno besedilo, ZOFVI-UPB5). *Uradni list Republike Slovenije*, št. 16/2007.
- Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (uradno prečiščeno besedilo, (ZUOPP-UPB1). *Uradni list Republike Slovenije*, št. 3/2007.
- Zakon o vrtcih (uradno prečiščeno besedilo, ZVrt-UPB2). *Uradni list Republike Slovenije*, št. 100/2005.